

¹¹ Де ла Флиз. Поход великой армии в Россию в 1812 г. // Русская старина. 1891. Т.71, 72; 1892 Т.73; Де ла Флиз. Поход Наполеона в Россию в 1812 году. М., 1913. 138 с.

¹² Інститут рукопису НБУВ НАН України. Ф.ІІІ. № 7850.

¹³ Косачевская Е.М. Н.А.Маркевич. Ленинград, 1987. С.23, 90.

¹⁴ Інститут рукопису НБУВ НАН України. Ф.ІІІ. № 7850.

¹⁵ Алексеев М.П. Указ. соч.

¹⁶ Service Historique de L'Armée de Terre... № 556. Ф.4-5.

¹⁷ Де ла Флиз. Поход Наполеона в Россию в 1812 году. М., 1913. С.40.

¹⁸ Там же. С.53.

¹⁹ Там же. С.61.

²⁰ Там же. С.36.

²¹ Там же. С.57.

²² Там же. С.35.

²³ Там же. С.48.

²⁴ Там же. С.41.

²⁵ Інститут рукопису НБУВ НАН України. Ф.І. № 728.

²⁶ Там же.

²⁷ Лист проф. Данієля Бовуа до Президії НАН України, від 25 жовтня 1997 р. Зберігається в архіві Президії НАН України.

Юрій Пінчук

ІСТОРИОГРАФІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ МЕМУАРІВ НАДІЇ БІЛОЗЕРСЬКОЇ ПРО МИКОЛУ КОСТОМАРОВА

Знаменитий вітчизняний історик і громадсько-політичний діяч Микола Іванович Костомаров вирізнявся винятковою талановитістю, дуже незвичайною долею і багато в чому надзвичайною своєрідністю. Про його самотність та її окремі риси писали Д.Мордовцев, М.Грушевський інші відомі вчені, у тому числі зарубіжні. Зокрема, Б.Крупниць-

кий, характеризуючи М.Костомарова як особу, звернув увагу на те, що, будучи з живою фантазією художника, забутливий і непрактичний у житті, він тому завжди знаходився під опікою жінок. Це відповідає дійсності, проте, варто наголосити на тому, що майже всі жінки з близького оточення Костомарова були неординарними особистостями. Передусім ідеться про його мати - Тетяну Петрівну, котру шанував і з глибоким співчуттям згадав у своїй поезії з циклу "В казематі. Моїм союзникам посвящаю" Тарас Шевченко. Серед сучасниць і шанувальниць таланту Костомарова насамперед слід неодмінно згадати А.Крагельську, Н.Білозерську та К.Юнге, оскільки вони не тільки були тісно пов'язані з його особистим життям і творчою діяльністю, але й тому, що присвятили своєму кумиру мемуари. Адже ж їхні твори-спогади про Костомарова і минулі події, в яких авторки брали участь або були очевидицями, становлять значний науковий і пізнавальний інтерес. У кожному з мемуарів чітко простежується індивідуальність творця у поєднанні з його біографією. Отже, на самому початку доцільно розглянути життєпис Н.Білозерської.

Надія Олександрівна Білозерська народилася навесні 1838 року в садибі Софіївці Білозерського повіту Новгородської губернії Росії в родині Олександра Гена, німця за походженням, і росіянки (уроджена - Катеніна). У трирічному віці Надію привезли до Петрозаводська, де батько одержав місце губернського лісничого. Сім'я була численною, жили всі у власному будинку, в достатку. Вона здобула домашню освіту, для чого з С.-Петербургу запрошували гувернанток і, крім того, давали уроки вчителі гімназії. Головна увага зверталася на ґрунтовне знання іноземних мов. В "Автобіографії", надрукованій 1913 року в "Историческом вестнике", Надія Білозерська пригадувала, що виховання було суворе, карали дітей часто, особливо перепало їй за непокірність, яка становила відмітну рису її характеру з раннього дитинства. Коли Надії виповнилося шістнадцять, навчання закінчилося, вона стала відвідувати бали і вечори, спілкуватися з освіченою молоддю. Проте таке життя раптово закінчилося зі смертю батька. Мати з родиною переїхала в Костромську губернію до свого брата М.Катеніна, великого поміщика, в родовий маєток Заніно. Там була чудова бібліотека з росій-

ськими та іноземними виданнями. Надія багато читала, іноді з ранку до пізньої ночі. Часто зустрічалася з сусідніми освіченими поміщиками, брала участь у розмовах на злободенні теми тощо.

Після двох років такого життя Н.Білозерська одружилася з В.Білозерським, колишнім кирило-мефодіївцем (Київ, 1845-1847 рр.), котрий служив тоді в канцелярії с.-петербурзького губернатора, і переїхала до С.-Петербурга. З цього часу почалося для неї нове життя, вона опинилася в оточенні неординарних людей, пройнятих ідеєю оновлення суспільства. Великий вплив на неї і подальшу долю справило перебування в колі українців на чолі з Т.Шевченком, М.Костомаровим і П.Кулішем, від котрих вона чула багато цікавого, бо поряд з розмовами про відродження України порушувалися більш широкі, загальнолюдські питання. В.Білозерський був людиною дуже товариською і мав хист групувати навколо себе громаду, в їхньому домі по понеділках відбувалися багатолюдні зібрання, особливо з 1860 року, коли розпочиналося видання першого українського часопису "Основа". Крім Шевченка, Костомарова і Куліша на цих понеділках бували учені, професори університету, літературні знаменитості, студентська молодь й просто освічені люди, зокрема: К.Кавелін, О.Піпін, І.Тургенєв, М.Чернишевський, а також відомі жінки, у тому числі Н.Стасова. З часом Надія Олександрівна здружилася з Стасовою та її приятельками і завдяки їм увійшла до товариства перекладачок, а потім взяла участь в заснуванні Вищих жіночих курсів, де співробітничала до 1878 року.

Невдовзі відбулися переміни в особистому житті Н.Білозерської, які суттєво змінили її майбутнє. У 1867 році вона покинула В.Білозерського і з трьома малолітніми дітьми залишилася без засобів до існування, тому що не хотіла вимагати грошей від свого чоловіка. Тоді ж відвезла дітей у Софіївку до матері, а сама повернулася до С.-Петербурга, де мешкала переважно у знайомих, й почала заробляти репетиторством. Водночас готувалася до екзаменів на звання домашньої вчительки, тому що хотіла присвятити себе педагогічній діяльності, успішно їх витримала і одержала відповідний диплом. Тепер уроків у неї стало так багато, що во-

на змогла восени 1869 року поселитися на окремій квартирі і привезти своїх старших дітей до С.-Петербурга.

Згодом Надія Олександрівна від педагогічної діяльності випадково перейшла до літературної. Для цього мала певні передумови. Ще 1865 року при допомозі М.Костомарова вона здійснила доволі важкий переклад з англійської: "Записки о Московии XVII века сэра Джерома Горсея", який вийшов друком у журналі "Библиотека для чтения" (№ 4-6). 1870 року до Надії Олександрівни завітала письменниця Марко Вовчок, з котрою вона познайомилася у 60-х роках і зберегла добрі стосунки, і запропонувала взяти на себе переклад початого нею англійського роману "Мощено золотом" для журналу "Отечественные записки". Білозерська погодилася. Переклад її схвалив Салтиков-Шчедрін і він був надрукований того ж року в згаданому журналі (№ 7-12). В цей час М.Вовчок видавала "Иллюстрированный журнал" і почала давати Н.Білозерській роботу за роботою, що вона з радістю сприйняла, адже одноманітність уроків у приватних домах вже її томила. Нею були перекладені з німецької "История человеческой культуры" відомого ученого Георга Кольба, потім з англійської "Древнее право, его связь с древней историей общества и его отношения к новейшим идеям" історика права Генрі Мена. Переклади добре оплачувалися, але, за відомостями Білозерської, над ними доводилось працювати по чотирнадцять годин на добу. Тому, коли у М.Костомарова загострилася хвороба очей і він запропонував їй поступити до нього секретарем, робити для нього виписки в Публічній бібліотеці, вибірки з книг і писати під його диктовку, вона погодилася. Тим більше, що платив він їй третину того, що сам одержував, працював швидко, і вона заробляла достатньо. Робота ця, що тривала з 1868 до 1873 року, мала і ту позитивну сторону, що навчала, як працювати та користуватися матеріалом.

Отже, під впливом М.Костомарова Надія Олександрівна взялася за самостійні студії. Розпочалися вони з пропозиції Д.Мордовцева, з котрим Білозерська познайомилася у Костомарова, писати рецензії для "Древней и новой России" (редактор С.Шубинський), у подальшому - інші праці, серед яких відредагований Костомаровим твір "Картины из русской истории от начала Руси до наших времен" (СПб.,

1875). Потім, коли С.Шубинський почав з 1880-го видавати "Исторический вестник", він запропонував їй стати співробітницею цього часопису і замовив для його першої книги переклад історичного роману. Вона переклала з німецької роман Ю.Роденберга "Новый всемирный потоп". Услід за тим видавець М.Вольф замовив Білозерській статтю "Основание Петербурга" для "Живописной России".

У подальшому ситуація змінилася. Переклади в "Историческом вестнике" перейшли до іншої особи, а за Білозерською залишилися одні статті, внаслідок чого її матеріальне становище дуже погіршилося. Проте, доля знов виручила в обличчі В.Семевського, котрий прилаштував її до свого брата М.Семевського, редактора "Русской старины". Останній визнавав, що у неї "бойкое перо", замовляв різноманітну роботу і забезпечував достойною платнею. Вона писала статті, рецензії, записувала автобіографії ("исповедовала старинов") зі слів розповідачів - незвичайних особистостей, таких, приміром, як професор Ф.Солнцев тощо. До речі, завдяки тому ж В.Семевському Надія Олександрівна умістила в журналі "Русская мысль", який виходив у Москві, автобіографію М.Костомарова, продиктовану ним 1868 року і надану в її розпорядження. Автобіографія була надрукована невдовзі після смерті Костомарова ("Русская мысль", 1885, № 5, 6). Становить також інтерес опублікована нею 1887 року в "Русской старине" розвідка: "Н.В.Гоголь. Служба его в Патриотическом институте, 1831-35 гг.". Єдине, що стомлювало тоді Білозерську - постійний поспіх. Найфундаментальнішим тогочасним твором дослідниці, що побачив світ у часописі "Русская старина" (1888, № 5, 6, 8; 1890, № 9; 1891, № 5-8. Окреме видання - 1896), вважається "В.Т.Нарежний". Академія наук 1893 року присудила Н.Білозерській за це історико-біографічне дослідження Уваровську премію. Ініціював подання згаданого твору на премію письменник А.Майков, котрий прочитав його в рукописному варіанті й схвалив.

Після смерті М.Семевського Надія Олександрівна перейшла працювати в "Исторический вестник". Редактор вісника С.Шубинський ставився до неї з великою добротою і турботою, за що Білозерська під час ушанування 1-

го грудня 1904 року двадцятип'ятиліття редакторського ювілею Шубинського висловила йому від себе глибоку вдячність і повагу. "Исторический вестник" опублікував низку її цікавих розвідок, серед яких: "Княгиня Зинаида Александровна Волконская" (1897, № 3-4); "Происхождение императрицы Екатерины I" (1902, № 1); "Из жизни Петра I" (1903) та інші.

Н.Білозерська померла 25-го лютого 1912 року і похована на Смоленському кладовищі у С.-Петербурзі. На її смерть відізвалася преса: "Голос Земли" (1912, № 50); "Современное право" (1912, № 1489); "Новое время" (1912, 28 лютого). Відповідно до волі небіжчиці права на її літературні твори і переклади були передані "Літературному фонду". Таким вчинком Надія Олександрівна продовжила гуманну традицію визначних попередників, зокрема - М.І.Костомарова, котрий в духовному заповіті розпорядився, щоб нажитий ним капітал і майно були використані на благодійні цілі, а твори і право на їхнє видання - відписані "Літфонду".

Коли у квітні 1885 року пішов з життя М.Костомаров, за раз же Н.Білозерська в зв'язку з цією скорботною подією написала про нього спогади: "Николай Иванович Костомаров в 1857-1875 гг.". Вони вийшли друком 1886 року ("Русская старина", № 3, 5, 6) і становлять собою оригінальний мемуарний твір з різноманітною інформацією, у тому числі - історіографічного характеру. Адже у творі переважно обрисовується особистість М.Костомарова і його найближчого оточення, спосіб роботи цієї постаті, ставлення до тих чи інших питань тощо. Мемуари охоплюють майже два десятиліття, які були позначені найбільшим розвитком таланту, наукової та літературної діяльності Костомарова, упродовж яких Білозерська безпосередньо спілкувалася і співпрацювала з ним. Крім того її спогади вирізняються суттєвою особливістю, тому що містять цікавий епістолярний матеріал, що набагато підвищує їхню джерельну значущість. Зокрема, листи Костомарова пояснюють видатні риси його характеру чи особистого життя, відбивають душевні настрої, погляди тощо.

Надія Білозерська, як впливає із спогадів, вперше побачила Миколу Костомарова 1857 року, при досить значному товаристві, у власному домі у С.-Петербурзі, коли він приї-

хав туди на деякий час із саратовського заслання. Тоді Надія Олександрівна була дружиною В.Білозерського і постійно знаходилася серед колишніх київських друзів Костомарова 1840-х років. Після переїзду М.Костомарова до цього міста і обрання його професором С.-Петербурзького університету ці зустрічі стали частими, у тому числі по вівторках, на вечорах у квартирі Костомарова, у певні періоди щоденними, і продовжувалися до 1875 року, потому - були лише епізодичними. Авторка спогадів відмічає, що він зразу здобув загальну пошану, та найбільше захоплювалися ним українці, котрі пишалися Костомаровим як талантом, що з'явився серед них. Український мотив стосовно постаті Костомарова проходить червоною лінією через весь твір Білозерської. На цьому можна було б не акцентувати увагу, якби в деяких умах не витала думка нібито Костомаров - породження і речник передовсім російської культури та менталітету. Білозерська помітила, що Микола Іванович особливо любив Тараса Григоровича Шевченка, що в їхніх характерах було багато спільного: та ж жвавість, вразливість, та ж присутність сильного таланту, глибоке поетичне почуття, любов до всього прекрасного і однакова огида до всілякого насилля та вульгарності. Вона пригадувала, що особливо чудові бували ті вечори, коли вони приходили разом. Шевченко прекрасно співав українські народні пісні. Все, що він говорив, було продумано і пережито ним, розумно і талановито висловлено. Він знав Байрона і Шекспіра, нерідко цитував останнього і завжди до ладу. Щодо Костомарова, то він був незамінним співрозмовником і в цьому відношенні вирізнявся серед багатьох визначних людей того часу, котрі зачаровували своїх слухачів живою, різноманітною і розумною розмовою. Торкалися різних питань і передусім широких загальних задач, у тому числі селянської та інших реформ, які цікавили усіх.

Авторка спогадів неодноразово порушує тему Шевченко і Костомаров, узагалі - Костомаров і література тощо. Зокрема, розповідаючи про обізнаність Костомарова у міфології, вона пише: "Нерідко от мифологии Н.Ив. непосредственно переходил к поэзии. Помню раз, по поводу Прометея, он припомнил "Кавказ" Шевченко и продекламировал его наи-

зусь от первой строфы до последней. Шевченко был его любимым поэтом и всего ближе говорил его сердцу, хотя он высоко ценил Гёте, Байрона, Мицкевича, Пушкина. Современная поэзия и беллетристика сравнительно мало занимали его, но тем не менее он отдавал должную справедливость таланту Гончарова, Тургенева, Л.Толстого, Островского и др. Что касается Некрасова, то он отвергал в нем всякое поэтическое дарование, а Щедрин остался до конца непонятым для него".

Заслугують на увагу спостереження Н.Білозерської, що склалися у неї під час спільних з Костомаровим поїздок і подорожей. Перша з них відбулася ще на початку 60-х років до Москви, куди Костомаров їздив для занять в архівах. Тоді вони часто разом відвідували театр, на сцені якого виступали такі блискучі сили, як українські та російські актори М.Щепкін, П.Садовський, І.Самарін та інші (після цього бачили Щепкіна ще раз, коли він виступав на багатолюдному вечорі у письменниці Марко Вовчок у С.-Петербурзі).

Слід зазначити, що відомості, які містяться в мемуарах стосовно театрів тощо мають не тільки просте інформаційне значення, а й розкривають обізнаність і уподобання Костомарова у сфері мистецтва, дають уявлення про сприйняття та оцінку ним мистецтва, а також - про погляди щодо умов і шляхів його подальшого розвитку. Зокрема, з приводу постановок на с.-петербурзькій сцені опери "Юдиф" він в листі від 20-го травня 1863 року писав: "Ее порядочно побранили и дельно, между прочим. В самом деле, в этой опере больше ума, рассчитанности, изучения и художественной постройки, чем того живого, неукротимого вдохновения, которое, так сказать, шумящим ключом бьет из тайников души поэта". Далі в листі автор торкається питання про суспільне значення таланту, який, на його погляд, великий рушій: "как роса освежает погорелую от засухи траву, так талант оживляет и возбуждает иссыхающее под бременем вседневных мелких забот общество. Явись теперь один великий талант в сфере изящного, будь это Пушкин, Глинка, Карамзин, Гоголь - мы бы вдруг поднялись за ним вслед".

Як видно з листів Костомарова, він відвідував також концерти, зокрема, - відомого російського диригента Г.Ламакі-

хав туди на деякий час із саратовського заслання. Тоді Надія Олександрівна була дружиною В.Білозерського і постійно знаходилася серед колишніх київських друзів Костомарова 1840-х років. Після переїзду М.Костомарова до цього міста і обрання його професором С.-Петербурзького університету ці зустрічі стали частими, у тому числі по вівторках, на вечорах у квартирі Костомарова, у певні періоди-щоденними, і продовжувалися до 1875 року, потому - були лише епізодичними. Авторка спогадів відмічає, що він зразу здобув загальну пошану, та найбільше захоплювалися ним українці, котрі пишалися Костомаровим як талантом, що з'явився серед них. Український мотив стосовно постаті Костомарова проходить червоною лінією через весь твір Білозерської. На цьому можна було б не акцентувати увагу, якби в деяких умах не витала думка нібито Костомаров - породження і речник передовсім російської культури та менталітету. Білозерська помітила, що Микола Іванович особливо любив Тараса Григоровича Шевченка, що в їхніх характерах було багато спільного: та ж жвавість, вразливість, та ж присутність сильного таланту, глибоке поетичне почуття, любов до всього прекрасного і однакова огида до всілякого насилля та вульгарності. Вона пригадувала, що особливо чудові бували ті вечори, коли вони приходили разом. Шевченко прекрасно співав українські народні пісні. Все, що він говорив, було продумано і пережито ним, розумно і талановито висловлено. Він знав Байрона і Шекспіра, нерідко цитував останнього і завжди до ладу. Щодо Костомарова, то він був незамінним співрозмовником і в цьому відношенні вирізнявся серед багатьох визначних людей того часу, котрі зачаровували своїх слухачів живою, різноманітною і розумною розмовою. Торкалися різних питань і передусім широких загальних задач, у тому числі селянської та інших реформ, які цікавили усіх.

Авторка спогадів неодноразово порушує тему Шевченко і Костомаров, узагалі - Костомаров і література тощо. Зокрема, розповідаючи про обізнаність Костомарова у міфології, вона пише: "Нерідко от мифологии Н.Ив. непосредственно переходил к поэзии. Помню раз, по поводу Прометея, он припомнил "Кавказ" Шевченко и продекламировал его наи-

зусть от первой строфы до последней. Шевченко был его любимым поэтом и всего ближе говорил его сердцу, хотя он высоко ценил Гёте, Байрона, Мицкевича, Пушкина. Современная поэзия и беллетристика сравнительно мало занимали его, но тем не менее он отдавал должную справедливость таланту Гончарова, Тургенева, Л.Толстого, Островского и др. Что касается Некрасова, то он отвергал в нем всякое поэтическое дарование, а Щедрин остался до конца непонятым для него".

Заслужують на увагу спостереження Н.Білозерської, що склалися у неї під час спільних з Костомаровим поїздок і подорожей. Перша з них відбулася ще на початку 60-х років до Москви, куди Костомаров їздив для занять в архівах. Тоді вони часто разом відвідували театр, на сцені якого виступали такі блискучі сили, як українські та російські актори М.Щепкін, П.Садовський, І.Самарін та інші (після цього бачили Щепкіна ще раз, коли він виступав на багатолюдному вечорі у письменниці Марко Вовчок у С.-Петербурзі).

Слід зазначити, що відомості, які містяться в мемуарах стосовно театрів тощо мають не тільки просте інформаційне значення, а й розкривають обізнаність і уподобання Костомарова у сфері мистецтва, дають уявлення про сприйняття та оцінку ним мистецтва, а також - про погляди щодо умов і шляхів його подальшого розвитку. Зокрема, з приводу постановок на с.-петербурзькій сцені опери "Юдиф" він в листі від 20-го травня 1863 року писав: "Ее порядочно побранили и дельно, между прочим. В самом деле, в этой опере больше ума, рассчитанности, изучения и художественной постройки, чем того живого, неукротимого вдохновения, которое, так сказать, шумящим ключом бьет из тайников души поэта". Далі в листі автор торкається питання про суспільне значення таланту, який, на його погляд, великий рушій: "как роса освежает погорелую от засухи траву, так талант оживляет и возбуждает иссыхающее под бременем вседневных мелких забот общество. Явись теперь один великий талант в сфере изящного, будь это Пушкин, Глинка, Карамзин, Гоголь - мы бы вдруг поднялись за ним вслед".

Як видно з листів Костомарова, він відвідував також концерти, зокрема, - відомого російського диригента Г.Ламакі-

на, був захоплений від ораторії німецького композитора Георга Генделя "Месія", з приводу чого писав: "Вот дивная вещь! Вот величайшее создание искусства! Дня три я был в каком-то эстетическом обаянии от этого произведения. ... Там все кружится около Рождества и Воскресенья, двух важнейших событий в христианстве". В іншому листі від 25-го серпня 1863 року він запрошував Білозерську до театру на "Жизнь за царя" - одну з найулюбленіших ним опер, яку, за спогадами Надії Олександрівни, слухав незліченну кількість разів, знав напам'ять її лібрето і нерідко цитував з нього особливо курйозні строфи. Становить інтерес і така інформація з цієї кореспонденції Костомарова: "Усидчиво занимаюсь Смутным временем. Заперся наглухо. Звонки беспрестанные, но сопровождаемые сильным голосом Мирона (слуга Костомарова - Ю.П.): дома нет, в Павловске!".

Не менш цікаві листи Костомарова, які надсилалися ним до Білозерської з-за кордону. Вони у своїй більшості немов би становили резюме його зарубіжних подорожей і набутих вражень. Зокрема, у серпні 1864-го року він писав: "В Праге я прожил дней десять. Чехи меня приняли радушно... Я был прежде в Праге в 1857; приехавши туда через семь лет, я мог заметить громадное распространение чешского языка. Все это так, но побуждение? Составляет ли он для образованных чехов необходимость...? Мало. Все они знают по-немецки, и не только знают, - и мыслят, и живут, и чувствуют по-немецки... Но нельзя сказать, чтобы тут было только искусственное: есть много натурального, именно в том, что существуют массы народа, для которого чешский язык действительная необходимость". В цьому листі Костомаров ділиться своїми враженнями від Відня, Мюнхена і мюнхенської чудової опери, говорить що істинне задоволення він отримав у Белграді, докладно, і, як завжди, прекрасною літературною мовою розповідає про Сербію: "... совсем не то, что в Чехии, вот здесь живое неискusstvenное славянство: и низенькие домики, и фонарей нет, и тротуаров почти нет, а если где есть, то на них удобнее падать, чем ходить, и лень, и беспорядок - вот здесь славянство; его и чуешь, и видишь, и слышишь; прибавим - тут и радушное гостеприимство, и хлебосольство, и семейная простота жизни, и доброта с на-

ивностью, все черты нравов славянского племени".

Крім того, лист дає певне уявлення про плани Костомарова на майбутнє, про бажання займатися професурою: "Пишите ко мне в Петербург. Что со мной там будет - не знаю. Если примут меня снова в университет, то осенью же к Вам приеду. Если нет и доведется ехать в Казань, то весной непременно". В іншому листі від 13-го вересня 1864 року Костомаров, тепер із С.-Петербурга, повідомляв Білозерській у Софіївку, що міністр народної освіти мав намір призначити його на майбутній рік до Одеси, тобто - до Новоросійського університету. Потому в одному з листів 1865 року він ділився з Надією Білозерською вже такими рідкісними і конфіденційними відомостями, які водночас змальовують трагічність його долі, і які годі було б сподіватися відшукати у тогочасних офіційних публікаціях: "Имп. харьковский университет пригласил меня ординарным профессором. Я согласился... Вдруг, министр, узнавши обо всем, объявляет мне, что он не утвердит меня ни в один университет и, что если я хожу по Петербургу и цел, и невредим, то за это следует благодарить Господа Бога, но вместе с тем он, как человек великодушный, не желая оставить меня без всяких средств к жизни, обещал испросить высочайшей милости об оставлении меня при Министерстве народного просвещения с назначением некоего жалованья. Видя, что плетью обуха не перебьешь, я должен был оставить честолюбивые мечты и ожидать, пока совершится обетование А.В.Головнина". Незабаром Костомаров почав довічно одержувати обіцяну платню, як винагороду за те, що з політичних причин не допускався до університетської кафедри.

Під час спільних поїздок Костомаров відвідував з Білозерською також історичні місця, церкви, особливо з своєрідними назвами - "Никола на Курьих ножках" у Москві, монастирі, лаври, зокрема - Троїцько-Сергіївську. Надія Олександрівна була незмінною супутницею Миколи Костомарова і в його подорожах по околицях С.-Петербурга, які в зв'язку із зайнятістю, здійснювалися, як правило, у святкові дні. Коли внаслідок яких-небудь причин, термінової роботи, непогоди тощо, виїзд за місто відкладався, Костомаров сумував, що знайшло яскраве відображення в його листах. Зокрема, в середині 60-х років Костомаров до Білозерської

писав: "Досада, злость берут меня. Туча идет за тучей... Если-б не эти тучи, не эти капли - я бы уже был у Вас и мы бы поплыли на ладье в Строгоновский сад... Но увы! Все это только в воображении, а на деле передо мною Кобержицкий (польський історик і дипломат ХІІІ ст. - Ю.П.) с своею вычурною латынью, польские дневники с польским хвастовством, московские письма с московским рабством и подлостью и вместо Вашего благородного, честного лица бесстыдная и фальшивая физиономия Марины Мнишек". Костомаров тоді досліджував добу Смутного часу і процитовані вище красномовні слова дають певне уявлення про його настрої, чого, зі зрозумілих причин, позбавлена монографія "Смутное время Московского государства" й інші друковані твори.

Отже, історіографічне значення мемуарів, які тут розглядаються, є незаперечним, як і взагалі - мемуаристики та епістолярію. Так, в листі до Білозерської від 19 травня 1863 року Костомаров ділиться думками про дисертацію російського історика і публіциста, уродженця Полтави В.Більбасова: "Она вещь не дурная; в авторе есть талант, но в его сочинении много недостатков капитальных".

Восени 1865 року Микола Іванович супроводжував Надію Білозерську в поїзді до Варшави. Дорогою він запропонував їй зупинитися у Пскові, щоб оглянути місто і його історичні пам'ятки. Вона пригадує, що Костомаров вивчив місцевість до найменших подробиць і зауважив їй з цього приводу, що без подібного вивчення немислимо скільки-небудь вірно і живе зображення історичних подій. Білозерська також розповідає про перебування Костомарова у Варшаві, на підставі чого вимальовується уявлення щодо зацікавлень цієї особистості під час подорожувань. Зокрема, вона пише: "В Варшаве Н.Ив. прожил около двух недель и, по своему обыкновению, утро посвящал библиотеке, ездил несколько раз в Лазенки, посетил Вилланова и с видимой неохотою уехал в Петербург, где вместо зелени, солнца и тепла его ожидала дождливая, холодная осень".

Проте, крім непогожої осені на Костомарова чекала ще й велика робота, чому є свідченням його наступні листи до Білозерської. Так, 12 травня 1866 року він писав: "Последнее

время я сижу дома и работаю сильно над Самозванцами. Отыскал новый источник на голландском языке, очень важный. Я должен был кое-как поучиться этому языку, чтобы прочитать его". В цьому ж листі, як і в деяких інших, міститься рідкісна інформація стосовно не тільки фізичного, але й морального стану Костомарова у певний період його життя: "Здоровьем похвалиться не могу... Что касается до духовной стороны, то я стал сильно задумываться: иногда грустно сижу или лежу часов по пяти без дела".

Влітку 1866 року Микола Іванович здійснив поїздку до Надії Олександрівни в Софіївку, де щиро захоплювався північною природою і кожен день проводив з книгою. Наступне літо майже повністю провів у С.-Петербурзі, з запалом працюючи над монографією "Последние годы Речи Посполитой". Про це в листі від 12 червня до Білозерської повідомляв: "Дело мое с Польшею пошло, слава Богу, быстро".

Становлять інтерес розповіді Білозерської як поінформованої особи про перший український часопис, який почав з 1861 року видаватися у С.-Петербурзі - "Основу". Мемуаристка зосереджується на тому, що цей друкований орган згрупував навколо себе тодішню українську інтелігенцію, видатними представниками якої були: Шевченко, Куліш і Костомаров. Вона пригадує, що помічником редактора "Основи" В.Білозерського, її чоловіка, був О.Кістяківський, у майбутньому відомий учений-криміналіст, професор Київського університету. Що більшість громади була запалена бажанням блага своїй Батьківщині, до якої всі вони відчували ту гарячу прихильність, яка становить відмітну рису українців. Що цілими днями вона чула бесіди про необхідність ґрунтовно вивчати мову та історію України, збирати пам'ятки старовини, записувати народні українські пісні, думи, обряди тощо. Багато хто, говорить авторка мемуарів, у вищій мірі активно і щиро ставилися до ідеї відродження української народності, і до них цілком належав Микола Костомаров. Іноді він міг під час цих розмов надмірно перехвалити своїх співвітчизників, інколи, під впливом роздратування, щиро вилаяти їх самим нещадним чином. Проте так він ставився до середовища, яке прийнято називати "інтелігентним товариством"; до звичайної людини і українського народу він відчував глибоку

симпатію і незмінно відзивався з повагою, а його образу сприймав близько до серця.

Суб'єктивний характер має спомин Надії Олександрівни про ідейне зіткнення Костомарова зі студентами, яке сталося на його лекції 9-го березня 1862 року, внаслідок чого він пішов у відставку із С.-Петербурзького університету. Ця історія, на думку Білозерської, дуже тяжко відбилася на ньому, щоб згладитися з пам'яті, і він не забув її навіть довгий час по тому. Такими ж, у світлі власного бачення, є розповіді Білозерської про ставлення Миколи Івановича до польського національно-визвольного повстання 1863-1864 років. Авторка вважає, що він поставився до польського питання зі звичайною об'єктивністю і з вірним поглядом історика передбачив заздалегідь його наслідки як для самих поляків, так і для російського суспільства. З гуманно-християнської точки зору він згодом щиро жалкував з приводу трагічної долі багатьох учасників цього повстання.

Надія Білозерська була, як мовиться, своєю людиною в домі Костомарова, у таких з ним дружніх відносинах, які дозволяли йому постійно ділитися з нею всіма своїми враженнями та думками, а їй спостерігати його не тільки у творчому, але й у приватному житті. Отже, вона володіла рідкісною інформацією, у тому числі стосовно традицій, звичок, вірування тощо, яка знайшла відображення у споминах і збагачують наші знання про цю особистість.

У 1863 році Білозерська захопилася так званим "жіночим питанням" і проєктуванням товариства "жіночої праці" й звернулася за порадою до Костомарова. Він відгукнувся і висловив їй усно і письмово свої думки з цього приводу. Вони, безперечно, становлять значний інтерес. Зокрема, Костомаров у травні 1863 року в листах писав: "Необходимо прежде всего изучать артели и по ним составить себе план устройства тех, которые имеются в виду... Артели - ассоциации... это ведь целый мир, это перерождение человеческого общества, это второе христианство или, если хотите, настоящее осуществление христианства; сразу ничего не сделаете: дело вековое... Заводите, какую хотите артель: удастся одна, возьмитесь за другую, когда первая удастся и.д. А если не удастся ни одной, то к чему

же общество? Что оно связывает будет материально и духовно?". Внаслідок тоді склалося невеличке товариство перекладачок і Микола Іванович визвався редагувати частку перекладів Надії Білозерської.

Першою обраною для видання книгою стали казки датського письменника Х.Андерсена. Передбачалося у передмові до їхнього російського перекладу подати біографію цього датського казкаря і Білозерська звернулася до Костомарова з проханням сповістити її про те, де можна добути ці відомості. Костомаров відповів листом, у якому виявилася готова коротка біографія Андерсена. Даний, без перебільшення унікальний, лист Миколи Івановича з життям писем видатного казкаря уміщений у мемуарах Надії Олександрівни. У цьому ж листі Костомаров запропонував Білозерській допомогу в перекладі "Записок о Московии сэра Джерома Горсея", для якого обіцяв підготувати передмову, що й невдовзі здійснив. Крім того він склав коментарі до згаданого видання і навіть читав його коректуру, що свідчить про високі людські якості Миколи Костомарова. Стосовно цього у листі до Білозерської 17-го листопада 1864 року писав: "Я до сих пор не приехал к Вам (до Софіївки - Ю.П.) по многим причинам в совокупности их: 1) Ваш Горсей. Надобно было его окончить. Невозможно его оставить уже потому, что он начал печататься и обещан публике. А за ним работа зело великая: в иных случаях приходится для этого читать, чтобы три слова сказать по поводу чего-нибудь необычного в его рассказе".

Згадане вище товариство перекладачок невдовзі припинило свою діяльність, як і передбачав Костомаров, котрий з цього приводу взимку 1865-го року в листі до Білозерської писав: "Вам известное и близкое общество женского труда пало. ... Всякое общество труда, будь это женского, будь это мужского, будь он бел, будь он черен, только тогда имеет смысл и продолжительность, когда основание его вызывается такою необходимостью, что либо общество заводи, либо с голоду умирай! ... Нет, не может быть общества труда, как скоро в нем затешется хоть одна персона, не пришедшая к необходимости труда горьким опытом или вопиющею нуждою".

Коли восени 1867 року Н.Білозерська остаточно пересе-

лилася до С.-Петербурга, її спілкування з М.Костомаровим стали більш регулярними, а в період співпраці з ним з 1868 року в якості літературного секретаря - майже щоденними. Отож, спостереження Надії Олександрівни щодо життя і творчості цієї постаті мали не епізодичний характер, що свідчить про їхню винятковість. Тому з її спогадів можна почерпнути найрізноманітніші вірогідні відомості, зокрема такі, які відсутні в інших джерелах. А саме, вона розповідає про зворушливе ставлення до неї та її дітей Костомарова, про читання ним для неї лекцій з всесвітньої і російської історії та інших предметів з метою підготовки для складання екзаменів на звання учительки, про редагування перекладів, що нею здійснювалися, про хлібосольство для її родини в домі Костомарова і його матері Тетяни Петрівни, про хвилювання у період хвороби тощо. Все це часто ілюструється костомаровськими до неї листами або записками: "Были-ли доктор?... Бога ради, не утруждайте себя работою. Пока Вы не оправитесь, я Вас не оставляю. Мне так сегодня стало жаль Вас, что я не могу успокоиться. Ваш неизменно Н.К.". З великим терпінням віднісся Микола Іванович, говорить Білозерська, до її перших спроб читання на церковно-слов'янській та латинській мовах, які знав чудово. Певний час переконував її вивчати з ним разом грецьку мову.

Великий інтерес становлять спогади Білозерської про методи роботи Костомарова, його працездатність. Як приклад, з її численних щодо цього характеристик, цитую: "Когда весь материал был собран, Н.Ив. принимался за диктовку без черновой и каких-либо отметок, которые, по-видимому, были для него вовсе не нужны при его необычной памяти; диктовал не останавливаясь, и с такой быстротой, что лист печатный в день и больше не составляли редкости. Казалось, что его глаза, задумчиво устремленные вдаль, читали написанные страницы готовых связанных мыслей и фактов, облеченных в живые образы". Що стосується писання під диктовку, згадувала Надія Олександрівна, то знадобилася така швидкість, про яку я не мала раніше найменшого уявлення.

Поряд з незвичайною швидкістю роботи не менш дивовижною була невтомність Миколи Івановича. Він підіймав-

ся звичайно о 6 годині, інколи раніше, здійснював ранкову прогулянку і після сніданку працював рівно до четвертої години, потім обідав і знову працював, як правило, з короткими перервами, до 11 години вечора. Свята не додержувалися, крім Різдва, Нового року і Великодня, - пише Білозерська і робить висновок: "Разумеется, только при таком правильном, усиленном труде, мог Н.Ив. оставить после себя такое множество учено-литературных сочинений. Он так сжился с работою, что мне ни разу не приходилось слышать, чтобы он жаловался на усталость, хотя последняя несомненно сказывалась в сильной головной боли, которая иногда заставляла его, против воли, бросить работу на целый день. Но и тут полная бездеятельность была немыслима для него". В один з таких днів він почав диктувати Білозерській свою "Автобіографію" (надрукована 1885 року в журналі "Русская мысль") і закінчив її за декілька разів.

Коли у Костомарова загострилася хвороба очей, Надія Олександрівна читала для нього уголос якусь із щойно придбаних ним історичних книг, а він висловлював свої думки, згадував погляди інших письменників або учених з того ж питання. Авторка мемуарів докладно переказує роздуми Костомарова з проблем історії релігії та людських вірувань взагалі, з міфології, з поезії тощо. Цей матеріал, безперечно, має наукове і пізнавальне значення. У творі Білозерської приділяється також увага зацікавленням Костомарова проблемами загального руху російського суспільного життя: освіта, народні школи, університети, навчальна частина в цілому; ставленню його до молоді, у тому числі - до молодих учених. Він готовий був годинами розмовляти з ними, згадує Надія Олександрівна, "тогчас же по уходу такого посетителя, он принимался за чтение поднесенной ему диссертации или же писал о немедленной присылке последней Д.Е.Кожанчикову (видавець і близький друг Костомарова - Ю.П.), который, нередко в ущерб себе, издавал такого рода сочинения". Стосовно своїх власних заслуг і звань, Микола Іванович, на думку мемуаристки, був у вищій мірі скромний і навіть ніколи не говорив про них.

Мемуари містять також інформацію глибоко особистої властивості, що дозволяє скласти більш повне уявлення про Костомарова як людину та його оточення, у тому числі -

найближчих друзів Костомарова Д.Мордовцева, Ф.Неслуховського, Д.Лебединцева та інших і саму Надію Білозерську. При цьому авторка зазначає, що у характері Миколи Івановича були дві сторони, де він незмінно залишався одним і тим же, а саме: "отвращение от всякого насилия, откуда бы оно не исходило, и глубокая религиозность". Прімітно, що нею розкриваються й причини формування і закріплення у нього таких рис. Крім того, порушуються питання щодо чесності, приватного життя (у великій мірі консервативного), проведення в його домі вечорів ("вівторків") і свят, які проходили в установленому порядку: "неизменно соблюдались заведенные раз на всегда в доме малороссийские обряды и обычаи". Так само з року в рік святкувалися скромно його і Тетяни Петрівни іменини: "Недели за две перед тем, между Н.Ив. и его матерью шли оживленные переговоры о том, как лучше устроить ужин, какого вина купить к 9 мая; и в этот день всегда подавалось старое венгерское и наливки, присланные Н.Ив. из Малороссии его почитателями. Именины всегда удавались, потому что, при искреннем радушии хозяев, подбор гостей был таков, что никто не чувствовал ни малейшего стеснения". Між іншим, на Благовіщення Микола Іванович завжди випускав на волю живого птаха, якого купував заздалегідь для цієї мети. Інколи в С.-Петербурзі він бував роздратованим, але як тільки виїздив з міста, робився невпізнаним, про що Білозерська так пише: "Все нравилось и занимало его; в нем пробуждался присущий ему малороссийский юмор". Саме таким вона його бачила навесні 1868 року під час поїздки до Новгороду, а також у себе в гостях у Софіївці влітку 1869 року, коли він тоді оглядав Ферапонтьєв та Кирило-Білозерський монастирі тощо. Стосовно цих та інших подорожей у спогадах наводяться єдині в своєму роді відомості.

На окрему увагу заслуговує розповідь Н.Білозерської про поїздку влітку 1870 року з М.Костомаровим із С.-Петербурга через Харків до Криму. Розповідь ґрунтується на тогочасних дорожніх нотатках Білозерської. Ці нотатки являють собою оригінальне джерело, адже в них, крім надзвичайно характеристичного змалювання різносторонньої, глибоко поетичної вдачі Миколи Івановича, переказуються ві-

домості, що безпосередньо стосуються регіональної історії України. Зі слів Білозерської, Костомаров, який залишив Харків більше 20 років тому, знайшов у ньому велику зміну і з цього приводу розповів анекдот: "Ехал хохол с возом. Встречается москаль: - Хохол, подвези меня, я устал, болен. - Сідай! Сказал хохол. - Им пришлось ехать через лес. Кричит кукушка. Хохол, сказал москаль, что это кричит? - Зозуля, отвечает тот. Сгони ее, я болен, она мне мешает. - Хохол слез с воза и побежал в лес. Москаль ударил по лошади и закричал тому вслед: "гоняй себе, хохол, зозулю по лесу!" - "Так-то, сказал в заключение Н.Ив., хохол предоставил москалю все развитие экономического богатства края, а сам и до сих пор гоняет в лесу зозулю!" В записках Білозерської говориться, що після цього він замовк і зробився смутним, потім заплакав і висловив бажання "все бросить, покинуть Петербург, поселиться в хуторе и "доживать віку" среди вишневых садов и "рідних пісень". Но это желание было настолько невыполнимо для него во всех отношениях, что он вскоре забыл о нем, по мере того, как одни путевые впечатления сменялись другими".

Авторка з подробицями описує ці враження, зокрема - від перебування у Керчі, де Костомаров крім огляду і коментування пам'яток історії і культури, відвідав знаменитий "царський" курган і побував неподалік на розкопках іншого кургану. Розкопки здійснювалися за участю археолога, директора Керченського музею старожитностей О.Люценка. Те ж саме стосується Феодосії й Судак з їхніми місцевостями. Тиждень мандрівники провели в Ялті і там Микола Іванович спілкувався, як робив це майже в усіх містах, з неординарними людьми, - педагогом К.Ушинським, пейзажистом А.Мещерським та іншими; інформація про згадані зустрічі також становить певний інтерес. Цікавими є спостереження щодо відвідання Алупки, Лівадії, Масандри тощо. Нарешті, заслуговує на уважне прочитання матеріал, що стосується подорожі з Алупки через Байдарські ворота, Балаклаву до Севастополя, й особливо - про Севастополь. Для підтвердження сказаного процитую тут лише один коротенький уривок: "Еще более поразил Н.Ив. Севастополь. Мы въехали в него длинной безмолвной улицей, состоящей из полуразрушенных домов без крыш, окон и дверей, и

только у взморья стали заметны признаки жизни. ... Малахов курган представлял тогда большой, весь изрытый сверху до низу, холм, в котором все еще находили множество ядер и пуль”.

Рідкісною у своєму роді інформацією наповнені спогади про подорожі до Херсонеса, Бахчисарая, Чуфут-Кале, який “представлял вид мертвого города”, де Костомаров познайомився і мав розмови із зятем караїмського письменника і ученого А.Фірковича (1786-1874). Потім вони відвідали Одесу і Костомаров повернувся до С.-Петербургу і цілковито поринув у працю. В цьому зв'язку становлять інтерес спогади Білозерської щодо особливостей, прийомів, способів роботи Костомарова. Вона пише: “Выбор темы для нового труда никогда не затруднял Н.Ив. Она являлась у него сама собой, во время предыдущей работы, и он еще до ее окончания подробно развивал план своего будущего сочинения. Мелкие статьи и рецензии Н.Ив. всегда составлял между делом и, большей частью, оканчивал их в несколько часов. ... Если у меня за неимением досуга накаплились переводы, ... Н.Ив. предлагал мне принести к нему на следующий день беспокоивший меня перевод, откладывал свою работу и диктовал его мне с невероятной быстротой, так что два-три спешных листа всегда были отосланы к сроку в типографию. ... Летом, когда я уезжала в деревню, то Н.Ив., по своей бесконечной доброте ко мне, держал за меня корректуру”. Зокрема, як видно з епістолярної спадщини, Костомаров працював з версткою перекладу Білозерської з німецької двотомного твору “История человеческой культуры”, що вийшов друком у С.-Петербурзі 1872 року.

Влітку 1872 року М.Костомаров здійснив поїздку до Катеринослава і тоді ж у супроводі одного із знайомих Білозерської, на той час молодого інженера К.Яковлєва, подорожував і ретельно оглядав місцевості колишньої Запорозької Січі. На прохання Надії Олександрівни Яковлєв 1885 року надіслав їй листа з відомостями про поїздку у місця Січі, якого вона вмістила до своїх мемуарів. Лист становить певний інтерес, передовсім завдяки наявності в ньому деяких подробиць стосовно рис характеру Костомарова. В цілому ж цей лист має сприйматися критично, адже він був написа-

ний через багато років після згаданої подорожі, що відзначав і сам його автор: “протекшее время успело изгладить из памяти не только подробности, но и многое из более или менее главного”.

Як видно із спогадів Надії Білозерської, у 1872-1874 роках Микола Іванович Костомаров складав при її допомозі “Русскую историю в жизнеописаниях ее главнейших деятелей”, а коли дійшов до особи Петра I, збайдужів до цієї праці й все більше і більше захоплювався задуманим ним “Ку-деаром” (історична хроніка). Внаслідок цього їхня спільна діяльність стала досить епізодичною. Потім Білозерська захворіла на тиф, а коли видужала, дізналася, що майже одночасно з нею тяжко хворіли Костомаров та його мати, яка в лютому 1875 року померла. Після одужання Микола Іванович здійснив поїздку в Україну, де 9 травня 1875 року обвінчався з своєю колишньою нареченою А.Кисіль (уроджена - Крагельська), котра стала для нього не тільки дружиною, але й дієвою помічницею у його творчій роботі. З того часу Надія Білозерська співпрацювала в журналах, багато років не бачилася з Костомаровим, доки навесні 1883-го року не зустріла випадково в Публічній бібліотеці. Їхні зустрічі відновилися, але були нечастими. В останнє вона бачилася з ним тижня за два до його смерті в квітні 1885 року. Про все це, а також про деякі інші причини незгоди між ними, дуже стисло розповідається в її спогадах. Вони, власне, завершуються 1875-м роком.

Щодо останнього десятиліття життя і творчості Костомарова, існують спеціально написані мемуари іншими особами, зокрема, - А.Костомаровою. Вона ж висвітлила його життєвий і творчий шлях до початку 50-х років, що також є відсутнім у спогадах Н.Білозерської. Стосовно ж спогадів Надії Білозерської, вони, безперечно, є унікальним історичним джерелом, з рисами первинності, достовірності, оригінальності, репрезентативності, автентичності тощо. Їхня інформація може зацікавити дослідників різних історичних наук, проте, - найбільше тих, хто займається історіографією взагалі та біографістикою зокрема.